

УДК 1(091)(447)

Володимир Співак**ВПЛИВ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ ЦИЦЕРОНА НА ІДЕЙНУ СКЛАДОВУ
ПРОПОВІДЕЙ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО**

У статті досліджено вплив доробку Цицерона на ідейну складову проповідницької спадщини Антонія Радивиловського. Простежено зміст ідейних запозичень текстів Цицерона та механізми їх використання проповідником. Зроблено висновок про творчий характер використання Антонієм Радивиловським ідей Цицерона та наявність у спадщині проповідника значної філософської складової.

Ключові слова: історія філософії, українська філософія, антична філософія, бароко, проповідь.

Volodymyr Spivak**THE INFLUENCE OF CICERO'S PHILOSOPHICAL HERITAGE
ON THE IDEOLOGICAL COMPONENT OF ANTINIY RADYVYLOVSKY'S SERMONS**

The author of the article investigates Marcus Tullius Cicero's philosophical heritage on the ideological component of Antiniy Radyvylovsky's advocacy heritage in the context of philosophical traditions in ancient Greece, Rome and home philosophical culture. The urgency of this aim is caused by the necessity to investigate the sources of the Ukrainian philosophical tradition in the baroque era.

The advocate's manuscripts and printed works «Mother of Gold garden» and «Christ's nimbus» basic source. The author gives general characteristic of Antiniy Radyvylovsky's sermons heritage, shows the subject – matter of ideological borrowings from Cicero's texts and their use by the advocate. The author draws attention to Rome philosopher's texts and peculiarities of their use. The notes from the advocate's text and some fragments that were identified and borrowed from Cicero's works are analyzed.

The author comes to a conclusion that Cicero's influenced moral and philosophical component of Antiniy Radyvylovsky's advocacy heritage.

On the basic of the analysis mentioned above it was determined that Antiniy Radyvylovsky might have read three Marcus Tullius Cicero's treatises: De officiis, De republica, De natura deorum which are Rome fighter's philosophic heritage. AntiniyRadyvylovsky used fragment saints and to give them moral lessons.

The advocate not only chose examples from Cicero's texts to use them as rethorical adorning, but also borrowed Rome philosopher's moral and ethical ideas to adapt them to his own admonitions developing and interpreting them creatively.

The author comes to a conclusion that Antiniy Radyvylovsky used Cicero's ideas creatively and the advocate's heritage has a considerable philosophic component.

Key words: The History of Philosophy, Ukrainian Philosophy, ancient Philosophy, baroque, sermon.

Співак Владимир**ВЛИЯНИЕ ФИЛОСОФСКОГО НАСЛЕДИЯ ЦИЦЕРОНА
НА ИДЕЙНУЮ СОСТАВЛЯЮЩУЮ ПРОПОВЕДЕЙ АНТОНИЯ РАДИВИЛОВСКОГО**

В статье исследовано влияние творчества Цицерона на идейную составляющую проповеднического наследия Антония Радивиловского. Прослежено содержание идейных заимствований текстов Цицерона, а так же механизмы их использования проповедником. Сделан вывод о творческом характере применения Антонием Радивиловским идей Цицерона и наличие в наследии проповедника значительной философской составляющей.

Ключевые слова: история философии, украинская философия, античная философия, барокко, проповедь.

Необхідною складовою досліджень філософської спадщини українських мислителів епохи бароко є аналіз її ідейного підґрунтя, тобто джерел, на основі яких формувалася вітчизняна філософська культура цього періоду. Вагомою складовою цієї культури стала творча реінтерпретація текстів античних філософів Греції та Риму. Така зацікавленість класичними зразками філософії обумовлювалася поширенням в українському освітньому просторі зразків гуманістичної освіти, через діяльність єзуїтських колегій, а згодом – Києво-Могилянської Академії. Ці освітні практики вимагали знання стародавніх текстів та вміння їх трактування й інтерпретації, які було поставлено на службу Церкві.

Однією з найвпливовіших шкіл античної філософії, що мала вагоме значення для формування та розвитку християнської доктрини ще з початку її зародження, є філософія стоїцизму, що належить до пізноантичної традиції. Ця філософія, через суголосність ряду своїх ідей вченню Церкви, досить сильно вплинула на християнську етику і тому творчість її послідовників завжди перебувала в полі

зору церковних мислителів. В епоху бароко цей інтерес передався й українським мислителям, які часто використовували у своїй творчості доробок Сенеки або Цицерона.

Так, популярною особою в інтелектуальному середовищі XVII ст. був Марк Тулій Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.), творчість якого була обов'язковим предметом вивчення в колегіях та університетах Європи і досить часто цитувалася в літературі, у тому числі й філософського характеру. Не була виключенням і Києво-Могилянська колегія в бібліотеці якої були книги: «Збірка вибраних промов з коментарями» 1621 р., «З промов Марка Тулія Цицерона. Коментарі, примітки і анотації вчених мужів» 1621 р. придбані Петром Могилою [16, с. 49–50].

Тексти відомого оратора та філософа Цицерона цінували не лише в якості посібників красномовства, але й за філософську змістовність, що носила морально-практичний характер. Тож природно, українські мислителі епохи бароко, а особливо проповідники не оминали спадщину Цицерона під час складання власних моральних повчань, запозичуючи фрагменти текстів римського філософа для підсилення аргументації власних ідей.

Одним із цих проповідників був Антоній Радивилівський, творчість якого належить до нового типу церковної проповіді – латино-польського, який ствердився в Україні в XVII ст. Відповідно до вимог цього стилю, проповідник мав послуговуватися багатьма джерелами, не обмежуючи себе цитуванням Святого Письма та Отців Церкви. Вагомим складником цих джерел були тексти античних філософів, ідеї яких Антоній Радивилівський використовував не лише в якості риторичних прикрас, але й для моралістичних прикладів та підсилення власних міркувань над смисложиттєвими проблемами існування людини.

Метою нашої статті є дослідження впливу спадщини Цицерона на ідейно-філософську складову проповідей Антонія Радивилівського. Планується також звернути увагу на арсенал текстів античного філософа з якими міг бути знайомий проповідник та особливості використання цих текстів.

Для аналізу в якості джерельної бази було обрано рукописні та друковані збірки проповідника: «Огородок Марії Богородиці» та «Вінець Христов».

Антоній Радивилівський залишив після себе багату спадщину, що складає кількасот проповідей. Як уважає В. І. Кречотень, проповіді Антонія Радивилівського було створено протягом 50 – 80-х рр. XVII ст., а більшість із них до 1671 року [6, с. 18–19].

Найстарша зі збірок Антонія Радивилівського – рукописний «Огородок Марії Богородиці» 1671 року – складається з двох томів. У першому томі міститься 128 проповідей на різні свята. У другому – 159 проповідей на дні пам'яті святих та свята, а також слова на рочини Петра Могили, посвяту Інокентія Гізеля та погребові слова. Друкований «Огородок» 1676 року містить 129 проповідей на свята, дні пам'яті святих та різні випадки з життя. Назву збірки, за припущенням М. Марковського, Антоній Радивилівський запозичив із латиномовної праці Меффрета «Hortulus Reginae» [8, с. 13].

Рукописний «Вінець Христов» не датований, але містить згадку про те, що на момент укладання цього збірника Антоній Радивилівський перебував на посаді лаврського намісника, що дозволяє датувати написання цих проповідей періодом між 1671 та 1682 р. (М. Марковський звужує ці рамки до 1676 – 1683 рр. [8, с. 10]). Ця збірка містить 126 проповідей на свята, дні пам'яті святих та неділі, а також на випадки з життя (5 слів часу війни). Окремий інтерес представляють «Общіє» проповіді-кліше на дні мучеників, преподобних, учителів та апостолів, що є готовими проповідями на дні пам'яті будь-якого святого (за задумом проповідника необхідно було просто підставити ім'я потрібного святого). Друкований «Вінець Христов» 1688 року складається зі 115 проповідей на свята та неділі [6, с. 382–383]. Незважаючи на певні різночитання, друкований «Вінець» в основному повторює рукописний, у нього не ввійшли «Общіє» слова, слова часу війни та Слово 2 (б) на Воскресіння Христове з рукописного «Вінця». Також у друкованому «Вінці» є 2 Слова на Страсті Христові з 1 тому рукописного Огородка. Сама назва «Вінець» найімовірніше була запозичена в польських авторів (раніше «Вінця» Антонія Радивилівського в Польщі з'явилися «Вінець, сплетений із домініканських концептів» Санецького, «Вінець Академії» Петровицького, «Вінець нев'янучої слави пречистої Діви Марії» Старовольського тощо).

Цей доробок досліджували здебільшого в лоні літературознавчих студій і його змістовна, зокрема філософська морально-етична складова загалом залишається поза увагою дослідників (за винятком досліджень Л. Довгої) [2; 3].

Дослідники-літературознавці, які звертали увагу на творчість Антонія Радивилівського: М. Марковський [8] та В. Кречотень [6], лише констатували факт знайомства проповідника з текстами Сенеки, проте, не заглиблювались у цю проблему й, природно, не досліджували її з історико-філософської точки зору. Вплив ідей античної філософії на осмислення взаємин людини і світу українськими

церковними мислителями XVII ст. досліджували вітчизняні вчені, зокрема В. Нічик [9, с. 241–258], В. Горський [1], Я. Стратій [16], І. Паславський [11], Г. Паласюк [10] та ін. Проте, на матеріалі проповідей Антонія Радивиловського такі дослідження не проводили, а вплив Цицеронівських текстів на українську філософську думку епохи бароко майже не розглядали, тож така проблема потребує вивчення.

Антоній Радивиловський був старанним читачем, багата лаврська бібліотека, а також інші великі київські книгозбірні: Києво-Могилянської колегії, Михайлівського монастиря та Софійського собору – були до його послуг. Природно, що проміж авторів на яких посилається проповідник ми знаходимо й ряд творів Цицерона.

На жаль, через те, що бібліотека колегії та інші київські бібліотеки сильно постраждали від пожеж та пограбувань, ми маємо лише фрагментарні уявлення про перелік філософських джерел, що були доступні українським інтелектуалам могилянського кола. Дослідження запозичень із філософських текстів авторів Античності, зроблені українськими мислителями епохи бароко можуть допомогти нам пролити світло на перелік джерел на яких базувався тогочасний філософський процес в українському інтелектуальному просторі.

Тут нам на допомогу можуть прийти маргіналії текстів українських мислителів (у тому числі й Антонія Радивиловського), що часто містять посилання на конкретних авторів та їх праці, а також виявлені фрагменти-запозичення, навіть за відсутності прямого посилання чи згадування імені того чи іншого мислителя давнини, із трактатів яких черпали матеріал для своїх творів вітчизняні інтелектуали. Хоча виявлене посилання чи запозичення без посилання, не дає нам абсолютної впевненості у знайомстві автора з оригінальними текстами того чи іншого філософа (оскільки він міг переписати той чи інший фрагмент або посилання з іншого джерела), проте таке дослідження може до певної міри розширити наші уявлення про арсенал творів та ідей, якими оперувала українська філософська думка епохи бароко, а також встановити рівень внеску вітчизняних мислителів у їх розвиток і популяризацію.

Під час аналізу текстів Антонія Радивиловського впадає в очі порівняно невелика кількість посилань на тексти чи згадок імені Цицерона в порівнянні з іншими філософами Античності, зокрема з Сенекою або Аристотелем. Проте, це не говорить про необізнаність проповідника з текстами римського філософа, адже зважаючи на велику популярність спадщини Цицерона в епоху Відродження та Новий час, не ознайомитись з нею Антоній Радивиловський не міг. Тим більше, що ораторське мистецтво, яким проповідник оволодів під час навчання в київській колегії передбачало вивчення цицеронівських зразків.

Антоній Радивиловський використовує тексти Цицерона для похвали святим та підсилення морально-етичної складової своїх повчань. Так, у «Слові першому на Іоанна Златоуста» проповідник згадує цноти святого серед яких є великодушність, для вирішення питання про сутність цієї чесноти Радивиловський звертається до трактату Цицерона «Про обов'язки» (*De officiis*): «Что бы была за власность великодушія? Выразиль значне славный ораторь й красномовца Рымскій Цицеро, рекши (Маргіналія: «Цицеро Книг: г о повинностяхъ». – В. С.): Есть праві кріпости й великості сердца власность, нічого не боятися, всіми речами земными погоржати, нічого такового, что бы чоловіку притрафитися могло за незносное быти розуміти» [13, с. 590]. Посилання в маргіналіях збігаються в обох варіантах проповіді (друкованому і рукописному) – третя книга названого трактату Цицерона [15, арк. 929 зв.]. Висловлена в цьому фрагменті стоїчна ідея незворушності мудреця перед примхами долі, якнайкраще відповідає ідеалу доброго християнина, який має витримувати всі спокуси та стійко й смиренно зносити всі тяготи життя. Тож природно, що насичений моралістичними міркуваннями трактат Цицерона, написаний у формі листів до свого сина Марка, знайшов своїх прихильників серед християнських авторів, загалом прихильних до стоїцизму.

Антоній Радивиловський посилається на цю працю неодноразово та в різних контекстах. Так, у «Слові шостому а Різдва Богородиці» другого тому рукописного «Огородка» проповідник використовує посилання на першу книгу трактату «Про обов'язки» (Маргіналія: «Цицер: книг: а о повинности») [15, арк. 413]. Вихваляючи цноти Богородиці, Антоній Радивиловський використовує вже не морально-етичні думки Цицерона, а один із прикладів вміщених у його трактаті – історію про золотий жезл богині Афіни, тут фрагмент трактату Цицерона служить суто в якості риторичної прикраси й не несе особливого ідейного навантаження.

Проте, на нашу думку, такий випадок посилання на текст римського філософа говорить на користь знайомства проповідника з самим трактатом, оскільки різноплановість тем вищенаведених фрагментів (морально-етичне міркування в першому випадку й елокуційна ілюстрація, у другому) та посилання на конкретні книги трактату – свідчить про те, що Антоній Радивиловський не міг запози-

чити їх із якоїсь «збірки прикладів», що були поширені в якості джерел матеріалу для красномовців і проповідників.

Простежуються посилання на Цицерона без зазначення конкретної праці римського філософа. Йдеться, наприклад, про розповідь проповідника про «сферу Архімеда» (механічна модель земної кулі та обертання небесних тіл), яку автор розмістив у якості риторичної «цікавинки» у «Слові четвертому на Різдво Богородиці в друкованому «Огородку». У маргіналіях біля цього фрагменту зазначено «Ціцero, Клявдіанушь» [13, с. 443]. Перше слово вочевидь означає ім'я римського стоїка, а під другим іменем, на нашу думку, розуміється пізньоримський поет IV – V ст. Клавдій Клавдіан, оди якого були досить популярними в епоху бароко [5], тож імовірно могли бути знайомі Антонію Радивиловському. Загалом обох авторів об'єднує те, що вони згадують про сферу Архімеда у своїх працях. Ще одним джерелом знань про цей винахід Архімеда є згадки ранньохристиянського філософа Лактанція (III – IV ст.) [4, с. 48], який був відомий Антонію Радивиловському [8, с. 17–19], проте в цьому фрагменті проповіді не згадується. Цицерон згадує про такий винахід у першій книзі трактату «Про державу» (*De respublica*) [7], а його ідеї присвячені проблемам суспільно-політичних взаємин, висловлені в даному творі та багатьох промовах, були досить популярними у громадсько-політичному середовищі Речі Посполитої, оскільки політична культура цієї держави постійно апелювала до ідей республіканських свобод, патріотизму та загального блага, прихильником та ідеологом яких був римський філософ. Одноіменний трактат був придбаний Петром Могилою й був у бібліотеці Київської колегії [16, с. 47–54]. Проте, зважаючи на те, що названий трактат до початку XIX ст. не був відомий у повному варіанті, питання про використання Антонієм Радивиловським саме цього тексту Цицерона залишається дискусійним.

Використовуючи у своїй творчості тексти Цицерона, Антоній Радивиловський підходить до їх тлумачення досить творчо та, як і належить церковному автору, надає їм, згідно із традицією, християнського змісту. Так, у «Слові на неділю шістнадцяту по сходженню Святого Духа» у якому йдеться про таланти які отримують люди від Бога та про їх належне використання, Радивиловський розвиває думку римських стоїків про причетність Бога до становлення «доброї людини» та інтерпретує їх фаталізм (цілковиту залежність обставин життя людини від фортуни та волі божества) в дусі християнської ідеї божого промислу, який наділяє людину всіма благами: «Иле зась до того, кто чоловіку въ шафованю талантовъ услугуетъ. Збогативши Богъ талантами своими чоловіка, придасть до него провидінїє своє Бозское, которое бы ему на семьъ світі яко служебница нікая служила, й до набытя зысковъ з талатовъ ему повіреныхъ помочною была... Пытати Цицерона славного Римского Красномовци, кто при Бозскихъ талантахъ пістуєть Царей, кто Кнзей, кто Гетмановъ, й прочіихъ всякого чину людей? отвпідаетъ же провиденїє Бозское: Пожитки [праві] которыхъ уживаемъ, світь который видимъ, духъ который маемъ, отъ Бога намъ даны бывають (Маргіналія: «Книга: а. о естестве богонъ». – В. С.) [12, арк. 234 зв.]. Як видно з маргіналії, тут проповідник використовує першу книгу трактату римського філософа «Про природу Богів» (*De natura deorum*), який написаний у формі діалогу між стоїком Квінтом Луцієм Бальбом, епікурейцем Гаєм Велеєм та академіком Гаєм Аврелієм Коттою. Обізнаність проповідника з позицією стоїків щодо цього питання (та прихильність до неї), засвідчує використання в такому фрагменті посилання на іншого римського філософа – Сенеку (41 лист до Луцилія): «Пытати Сенеки премудрого, й той твердить тоєжь, же за поводомъ провидінїя Божого чоловікъ збогачаетъ такъ въ добрахъ щастя, въ добрахъ тіла, якъ й въ добрахъ души...» [12, арк. 234 зв.]. Тут проповідник міг скористатися, як оригінальними текстами філософів, так і «Вступом до стоїчної філософії» (*Manuductio ad Stoicam philosophiam*) відомого знавця латинської літератури та представника неостойцизму, нідерландського філософа Юста Ліпсія (1547 – 1606), який був у бібліотеці Києво-Могилянської колегії.

Таким чином, ми можемо говорити про вірогідне знайомство Антонія Радивиловського з трьома трактатами Марка Тулія Цицерона: «Про обов'язки» (*De officiis*), «Про державу» (*De respublica*), «Про природу Богів» (*De natura deorum*), які належать до філософської спадщини римського стоїка. Антоній Радивиловський послуговується фрагментами з текстів Цицерона як під час вихвалання цнот святих, так і під час моральних повчань. При цьому проповідник не відбирає з його текстів різні приклади для використання в якості риторичних прикрас, але й використовує морально-етичні ідеї римського філософа, пристосовуючи їх до потреб своїх повчань, творчо розвиваючи та інтерпретуючи. Отже, ми можемо зробити висновок про наявність цицеронівського впливу на морально-філософську складову проповідницької спадщини Антонія Радивиловського.

Література:

1. Горський В. С. Філософія в українській культурі (методологія та історія). Філософські нариси / Горський Вілен Сергійович. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 236 с.
2. Довга Л. М. Свобода волі у проповідях Антонія Радивилівського / Довга Лариса Михайлівна // Київська Старовина. – 2002. – № 2. – С. 56–60.
3. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття : монографія / Л. М. Довга. – Київ – Львів : Свічадо, 2012. – 344 с.
4. Житомирский С. В. Архимед [Электронный ресурс] / С. В. Житомирский. – М. : Просвещение, 1981. – Режим доступа : <http://www.edu.delfa.net/Interest/biblio/arhimed.pdf>.
5. Клавдий Клавдиан. Полное собрание латинских сочинений / Клавдий Клавдиан ; [Пер., вступ. ст., коммент. и указ. Р. Л. Шмараква]. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2008. – 844 с.
6. Крעותень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського / Крעותень В. І. – К. : Наукова Думка, 1983. – 408 с.
7. Марк Тулій Цицерон О государстве [Электронный ресурс] / Марк Тулій Цицерон. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1414870001>.
8. Марковский М. Н. Антоний Радивилівський, южнорусский проповедник XVII века / Марковский Михаил Николаевич. – К., 1894. – 187 с.
9. Нічик В. М. Рецепция греческой духовной культуры на Украине в кон. XVI – нач. XVII в. / Нічик Валерія Михайлівна // Отечественная философская мысль XI – XVII вв. и греческая культура: сб. науч. трудов. / ред. В. М. Ничик. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 241–258.
10. Паласюк Г. Б. Ідеї стоїків як підґрунтя християнської філософії в Україні / Г. Б. Паласюк // Історія релігій в Україні // Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу. – Львів, 1995. – Ч. 3. – С. 321–323.
11. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. / Паславський Іван Васильович. – К. : Наукова думка, 1984. – 128 с.
12. Радивилівський Антоній. «Вінець Христов...» / Радивилівський Антоній – К., 1688. – 544 арк.
13. Радивилівський Антоній. «Огородок Марії Богородиці...» / Радивилівський Антоній – К., 1676. – 1128 с.
14. Радивилівський Антоній «Огородок Марії Богородиці...». рукопис. – Книга 2. / Радивилівський Антоній, І. Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник. М. П. 560 Т. 1. Кн. 2. – 1030 арк.
15. Сотниченко П. А. Бібліотека Києво-Могилянської академії. Філософські джерела / П. А. Сотниченко // Від Вишенського до Сковороди. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 47–54.
16. Стратій Я. М. Філософія у Києво-Могилянській колегії / Стратій Ярослава Михайлівна // Київ в історії філософії України/ В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. Л. Ткачук. – К. : КМ Academia, 2000. – С. 74–129.

Стаття рекомендована до друку рішенням кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби (м. Чернігів), протокол № 2 від 03. 02. 2016 р.